

УДК 343.98

Р. Л. Степанюк,
С. П. Лапта**МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ З
ОГЛЯДУ НА ДОСВІД США**

У статті розглянуто проблемні питання природи науки криміналістики в Україні й можливості її розвитку з огляду на досвід США. Причиною наявної кризи в криміналістиці України видається домінування застарілих теоретичних положень, розроблених ще за радянських часів, що призвело до принципових відмінностей від криміналістики західноєвропейських країн, Великої Британії та США.

На підставі вивчення вітчизняних і закордонних джерел проаналізовано та порівняно систему криміналістичної науки в Україні та США. Запропоновано повернутися до концепції її подвійної (природничо-технічної та юридичної) природи, уточнити предметну галузь криміналістичної техніки та систему криміналістики загалом, висвітлити співвідношення криміналістики з іншими науками.

Ключові слова: криміналістика в Україні, криміналістика в США, судова наука, кримінальне розслідування, природа криміналістики.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, які притаманні розвитку сучасного світу, зумовлюють потребу пошуку способів взаємної інтеграції одержаних знань у різних галузях. Однією з таких глобальних наук, розуміння якої дещо відрізняється в різних державах, є криміналістика. Історично склалося так, що в Україні вона побудована на радянському фундаменті й у сучасних умовах стає все менш спроможною задовольняти потреби органів правопорядку в розробленні дієвих засобів, прийомів і методів доказування в кримінальному провадженні. Попри тривалі дискусії та сприйняття більшістю науковців таких перспективних способів удосконалення положень криміналістичної науки, як упровадження інновацій у галузі криміналістичної техніки та судової експертизи, створення рекомендацій для судового провадження та для здійснення професійного захисту від кримінального переслідування, застосування криміналістичних рекомендацій в адміністративному, цивільному та господарському судочинстві тощо, треба визнати, що усталені уявлення про природу й систему цієї науки фактично гальмують ці та інші напрями її розвитку.

На нашу думку, однією з причин нинішнього кризового стану криміналістики в Україні є домінування застарілих теоретичних положень, розроблених ще за радянських часів щодо її як науки суто юридичної природи, яка принципово відрізняється від криміналістики західноєвропейських країн, Великої Британії та США. Заклик протиставити радянську та буржуазну криміналістику, висловлений наприкінці 30-х років минулого століття в розпал масових політичних репресій у СРСР [1, с. 57], було почуто. У наступні роки радянські вчені провели велику роботу з обґрунтування розуміння криміналістики як суто юридичної науки, формування її системи, створення окремих криміналістичних теорій. Проте сьогодні вже зрозуміло, що в результаті було фактично занедбано її природничо-технічний напрям. Розділ «Криміналістична техніка» з того

часу розвивається вкрай повільно. Це пов'язано не тільки із загальним відставанням України від розвинених країн через економічні негаразди, а й з фактичною відсутністю можливостей у фахівців з природничих і технічних наук здійснювати дослідження з криміналістики через формальну невідповідність галузі знань вищої освіти.

Наведені обставини свідчать про актуальність дослідження проблеми з'ясування дійсної природи та формування системи криміналістичної науки з огляду на досвід провідних країн світу. У цьому сенсі видається доцільними спроби пошуку способів інтеграції підходів щодо розуміння цих питань у США та можливостей адаптації відповідних досягнень в українські реалії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо тенденцій розвитку криміналістичної науки в сучасній Україні досліджували такі вчені, як М. В. Даньшин, В. А. Журавель, В. Ю. Шепітько, В. В. Юсупов та інші вітчизняні науковці. Проте порівняльного аналізу вітчизняних і зарубіжних підходів, а також відповідних можливостей їх взаємного впливу до цього часу не здійснювалось.

Формування цілей. Видається, що ця проблематика вимагає окремих наукових пошуків. Зокрема, потребують критичного аналізу наявні наукові засади у сфері криміналістики з огляду на досвід провідних країн світу, зокрема, США та Великої Британії, країн Європейського Союзу для удосконалення розуміння природи криміналістичної науки, її системи, завдань і можливостей.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що традиційно українська криміналістика є представником німецького шляху розвитку цієї науки, оскільки саме на фундаменті праць німецьких авторів виникла російська, а згодом радянська криміналістика. Сучасні російські автори вважають, що сьогодні є три її основні моделі: 1) англо-американська; 2) німецька; 3) російська, наголошуючи, що в умовах зростаючої глобалізації та посиленої англо-американської експансії в усіх сферах життя, включаючи й боротьбу зі злочинністю, німецька й російська криміналістика відчують на собі тиск з боку англо-американської моделі. Остання характеризується як заснована на позитивізмі сукупність двох «напівкриміналістик» – криміналістичної техніки як частини судової науки (Forensic Science) і самостійної дисципліни «Кримінальне розслідування» (Criminal Investigations) [2, с. 292-293].

З такою постановкою питання погодитися не можна. На наш погляд, вплив наукових досягнень найбільш розвинених держав світу на відсталу криміналістику пострадянських країн не треба розцінювати в негативному сенсі. Навпаки, доцільно намагатись упроваджувати передові підходи для подолання наявної кризи в науці. Констатуємо, що радянська криміналістика свого часу саме й перетворилася в науку про кримінальне розслідування на зразок американської «Criminal Investigations». Виокремлення з неї судової експертології фактично завершило процес занепаду природничо-технічного напрямку, залишивши лише основи знань про традиційні розділи «польової» криміналістичної техніки.

Отже, видається, що намагання «не помічати» природничо-технічного напрямку в криміналістиці призвело до значного ухилу в наукових дослідженнях лише в гуманітарну сферу. Своєю чергою природничо-технічні криміналістичні знання передусім зосереджуються в галузі судової експертизи. До того ж наука під назвою «Судова експертологія» поступово відмежовується від криміналістики [3]. Крім того, у сучасній літературі вже широко підтримано заклики загалом відмовитися від поняття криміналістичної експертизи. Скажімо, О. Р. Росинська стверджує, що через комплексування та взаємне проникнення знань між криміналістичними та не криміналістичними експертизами стерто межі [4, с. 143]. І. В. Пиріг указує: «Криміналістичні експертизи як клас на сьогодні існувати не можуть» [5, с. 162]. І собі Г. К. Авдєєва наголошує, що «на сучасному рівні розвитку криміналістики стало очевидним, що термін «експертиза криміналістична» фактично втратив своє первинне значення, а його використання в сучасній науковій літературі й у нормативно-правових актах гальмує розвиток судової експертизи як системної галузі знань та обмежує права сторони захисту на самостійне залучення експерта» [6, с. 244]. Отже, у судовій експертизі можливості розділів криміналістичної техніки (дактилоскопії, балістики тощо) представляються як окремі галузі знань в одній низці з іншими судово-експертними галузями (хімією, біологією, інженерною технікою тощо). Тобто теорія судової експертизи, започаткувавшись у надрах криміналістики, має тенденцію до відкидання згадок про материнську науку у формуванні системи експертиз. Щоправда зазначена нова галузь наукових знань теж претендує на визнання своєї юридичної природи, що видається дуже сумнівним, адже правового змісту в судово-експертній діяльності набагато менше, ніж природничо-технічного.

З огляду на вказане вважаємо, що врахування досвіду США щодо сутності та системи наукових знань про криміналістичні засоби та методи протидії злочинності стане в нагоді для дальшого розвитку уявлень про природу й систему криміналістики пострадянських країн, які стають на шлях позбавлення від пережитків тоталітарного минулого та інтеграції до демократичних розвинених держав.

Щодо США та інших країн англо-саксонської системи права найбільш близькою до криміналістики дисципліною нерідко вважають Forensic Science, яка являє собою застосування будь-яких наукових методів і технік у кримінальному розслідуванні та судовому розгляді [7]. Сьогодні вже є очевидним, що об'єднує вітчизняну криміналістику з Forensic Science лише криміналістична техніка, яка в Україні входить до складу криміналістичної науки, а в США є частиною Forensic Science. В іншому мають місце кардинальні відмінності.

Forensic Science за сутністю є сукупністю судових наук. Тому в США немає єдиного підходу до її структури. За одними джерелами до її дисциплін відносяться судова патологія, антропология, одонтологія, ентомологія, токсикологія, психіатрія, дослідження слідів-предметів, дослідження зброї та слідів її застосування, дослідження документів, дослідження відбитків пальців рук, дослідження ДНК, аналіз слідів крові, аналіз слідів-відбитків,

дослідження комп'ютерних засобів, судові інженерні науки тощо [8, с. 19-31]. В інших працях, крім деяких згадуваних, до змісту Forensic Science також включають хімічні дослідження наркотичних засобів, судову біологію, дослідження мікрооб'єктів, поліграфічний аналіз, дослідження слідів-речовин, криміналістичний профайлінг тощо [9]. Деякі джерела до основних дисциплін Forensic Science також відносять дослідження відбитків взуття та протекторів шин, аналіз волосся, аналіз волокон, цифровий та мультимедійний аналіз [10, с. 127-182], спектрографічне розпізнавання голосу, реконструкцію дорожньо-транспортних подій [11, с. 630-652]. При цьому предмети деяких зі згадуваних у різних джерелах дисциплін частково перетинаються (наприклад, аналіз слідів-відбитків і дослідження відбитків взуття та протекторів шин, дослідження комп'ютерних засобів і цифровий та мультимедійний аналіз). Попри вищевказані відмінності в структурі Forensic Science неважко побачити, що вона фактично являє собою сукупність природничо-технічних судових наук і фактично не включає (за деякими винятками) юридичних питань.

Останніми роками науковці США все частіше розглядають криміналістику у вузькому розумінні й фактично мають на увазі ті знання, що складають у нас розділи криміналістичної техніки. Зокрема, указується, що криміналістика як складова частина Forensic Science являє собою застосування досягнень різних наук для вирішення завдань дослідження біологічних слідів, слідів-відображень (трасології), зокрема слідів рук, взуття, транспортних засобів, знарядь злочину та інструментів тощо, дослідження матеріалів, речовин і виробів, балістики та дослідження вогнепальної зброї та інших матеріальних об'єктів – речових доказів [12, с. 10].

Отже, науки, аналогічній Forensic Science, в Україні загалом не існує, а відповідні знання розвиваються передусім у складі інших природничо-технічних наук. Своєю чергою гуманітарна дисципліна Criminal Investigations у США, виходячи з її змісту, найбільш схожа із сучасною криміналістикою України. Її структура також є неоднозначною, проте завжди вміщує рекомендації щодо дій органів поліції та прокуратури під час розслідування злочинів і підготовки обвинувачення в суді.

Скажімо, у книзі Michael D. Lyman система науки про кримінальне розслідування представлена в такий спосіб: 1) загальні положення (основи кримінального розслідування); 2) дослідження місця події 3) наступні дії за наслідками дослідження місця події; 4) установлення підозрюваних (польові та лабораторні процеси, що здійснює криміналістична лабораторія); 5) юридичні питання кримінального розслідування; 6) опитування та допити; 7) кримінальна розвідка та спостереження; 8) управління інформантами та таємними операціями; 9) розслідування смертей; 10) розслідування пограбувань (розбоїв); 11) розслідування нападів і пов'язаних злочинів; 12) розслідування зникнення й викрадення людей; 13) розслідування злочинів проти дітей (жорстокого поводження і смертей); 14) розслідування крадіжок; 15) розслідування підпалів, вибухів і тероризму; 16) розслідування бандитизму, організованої злочинності та злочинів,

пов'язаних з наркотиками; 17) розслідування білокомірцевих і комп'ютерних злочинів; 18) підготовка справи до суду [12].

Інші автори до змісту відповідного посібника включають такі розділи: 1) історія кримінального розслідування; 2) загальні положення; 3) дослідження місця події; 4) підготовка звітів; 5) опитування та допит; 6) докази; 7) роль Forensic Science; 8) розслідування вандалізму; 9) розслідування крадіжок; 10) розслідування крадіжок автомобілів; 12) розслідування підпалів; 12) фінансові розслідування; 13) розслідування вбивств; 14) розслідування сексуальних злочинів; 15) розслідування розбоїв (пограбувань); 16) розслідування злочинів, пов'язаних з наркотиками; 17) розслідування кіберзлочинності; 18) розслідування бандитизму; 19) юридичні проблеми розслідування; 20) підготовка справи для суду [13].

Якщо порівняти вищевказані підходи до структури Criminal Investigations з вітчизняними уявленнями про систему криміналістики, нескладно побачити явні паралелі між усіма її складовими, за винятком загальнотеоретичних положень криміналістичної науки, які в США фактично не розвиваються через відсутність єдиного розуміння останньої. Решта елементів з огляду на особливості внутрішньодержавних правових систем і правозастосовної практики загалом збігаються.

У науковій літературі США до змісту посібників з Criminal Investigations зазвичай уміщується розділ щодо застосування Forensic Science у кримінальному розслідуванні. Тобто простежується тенденція інтеграції природничо-технічного та правового напрямів. Цікаво, що цей розділ Criminal Investigations дуже нагадує зміст криміналістичної техніки як частини навчальної дисципліни «Криміналістика», що викладається в закладах вищої юридичної освіти в Україні. Наприклад, James W. Osterburg і Richard H. Ward у розділі «Речові докази (розвиток, інтерпретація, цінність для розслідування)» системно виклали матеріал щодо криміналістичної техніки (яку вони називають криміналістикою у вузькому розумінні як наукові методи дослідження речових доказів), зокрема основні положення дактилоскопії, трасології, балістики, дослідження ДНК тощо [14, с. 21-90]. Подібні підходи застосовують й інші автори.

У посібниках з Criminal Investigations також представлено рекомендації щодо правових засад і тактики проведення окремих слідчих дій, зокрема огляду місця події, допиту й обшуку. З огляду на те, що в США через специфіку правової системи немає формально-протокольного досудового розслідування, можна говорити, що в посібниках досить повно представлено рекомендації з криміналістичної тактики. Зрештою, якщо проаналізувати зміст рекомендацій з розслідування окремих видів і груп злочинів, які досить широко висвітлено в працях з Criminal Investigations, явно простежуються риси криміналістичної методики як окремого розділу.

Крім того, доречно підкреслити, що в країнах англо-американської системи права створені й використовуються в практичній діяльності органів кримінальної юстиції різноманітні інструкції, рекомендації та поради, наприклад, Інструкція з розслідувань та операцій ФБР у межах країни (FBI Domestic Investigations and Operations Guide (DIOG)) у США [15],

Рекомендації з розслідування вбивств (Murder Investigation Manual), Рекомендації з ідентифікації за обличчям (Facial Identification Guidance), Практичні поради поліцейським з використання цифрових зображень (Practice Advice on Police Use of Digital Images) у Великій Британії [16], Шахрайство – рекомендації з попередження, виявлення та розслідування (Fraud. A guide to its prevention, detection, and investigation) в Австралії [17].

Отже, є підстави для проведення чіткої паралелі між навчальними дисциплінами «Criminal Investigations» у США та «Криміналістика» в Україні. В обох країнах вони викладаються в юридичних закладах вищої освіти, а практичні рекомендації застосовуються в діяльності органів правопорядку з виявлення та розслідування злочинів.

Водночас вітчизняні уявлення про криміналістику як значно більш широку науку, ніж дисципліна про кримінальне розслідування, поки що не знаходять вагомого теоретичного й емпіричного підтвердження. Тактичні та методичні криміналістичні рекомендації для адміністративного, цивільного та господарського судочинства фактично відсутні. Наукові дослідження в галузі криміналістичної техніки для судово-експертної діяльності виокремлено в окрему галузь «Судова експертиза», природа та система якої є не з'ясованою.

Висновки. Уявлення про криміналістику як науку суто юридичної природи, що залишилися в спадок від радянських часів, фактично призвело до виродження природничо-технічного напрямку криміналістичних досліджень і перетворило сучасну українську криміналістику на гуманітарну науку про кримінальне розслідування, аналогом якої можна вважати дисципліну Criminal Investigations у США. Водночас розділи криміналістичної техніки та судової експертизи належно не розвиваються через відсутність чіткого розуміння обсягу та місця відповідних знань у наявній системі наук. Природничо-технічної дисципліни на зразок Forensic Science в Україні немає, а відповідні положення розглядаються в різних науках, зокрема, криміналістиці, судовій експертизі, судовій медицині, судовій психіатрії, біології, хімії, машинознавстві тощо. Зазначені обставини не дають можливості формувати системні знання про використання досягнень природничо-технічних наук у вирішенні завдань кримінального судочинства.

Для удосконалення вітчизняних уявлень про криміналістику з огляду на досвід США та інших країн, які диференціюють природничо-технічні та юридичні знання про прийоми, засоби й методи доказування, видається доцільним здійснити перегляд усталених поглядів на цю науку з метою: повернення до концепції її подвійної (природничо-технічної та юридичної) природи; уточнення предметної галузі криміналістичної техніки й формування цього розділу як потужної системи природничо-технічних галузей на зразок Forensic Science; поглиблення вивчення питань щодо співвідношення з криміналістикою таких наук, як теорія ОРД, судова експертиза, юридична психологія, судова медицина, судова психіатрія й можливостей інтеграції відповідних досягнень у межах природничо-технічних і юридичних розділів криміналістики; уточнення системи

криміналістики в напрямі формування її трьохчленної структури: 1) загальні положення криміналістичної науки; 2) природничо-технічна криміналістика; 3) юридична криміналістика.

Уважаємо, що реалізація зазначених положень надасть новий поштовх у розвиток знань про природу й систему криміналістики як науки та пошук способів виходу з нинішнього кризового становища цієї галузі знань в Україні.

Використані джерела:

1. Шавер Б. М. Предмет и метод советской криминалистики. *Социалистическая законность*. Москва, 1938. № 6. С.56-82.
2. Сокол В. Ю. Кризис отечественной криминалистики : монография. Краснодар, 2017. 332 с.
3. Сегай М. Я. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність. *Вісник Академії правових наук*. 2003. № 2-3. С. 740-762.
4. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. Москва : Норма, 2005. 656 с.
5. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 952 с.
7. English Oxford Living Dictionaries. URL : https://en.oxforddictionaries.com/definition/forensic_science (дата звернення: 01.09.2018).
8. Saferstein Richard. *Criminalistics: An Introduction to Forensic Science*. Prentice Hall, 2011 p. 551.
9. Forensic Science HQ. URL : <http://forensicsciencehq.com/disciplines/> (дата звернення: 01.09.2018).
10. National Research Council. 2009. *Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward*. Washington, DC: The National Academies Press. – 348 p.
11. Moenssens A., Starrs J., Henderson C. Inbau F. *Scientific Evidence in Civil and Criminal Cases*. Fourth edition. Westbury, New York, The Foundation Press, Inc., 1995. 1241 p.
12. Lyman, Michael D. *Criminal investigation : the art and the science* / Michael D. Lyman. 6th ed. Published by Prentice Hall. 2011. 668 p.
13. Michael L. Birzer and Cliff Roberson. *Introduction to Criminal Investigation*. CRC Press, Taylor & Francis Group, 2012. 372 p.
14. James W. Osterburg, Richard H. Ward *Criminal Investigation: A Method for Reconstructing the Past*, Sixth Edition. 2010. 654 p.
15. FBI Domestic Investigations and Operations Guide (DIOG). URL: <https://vault.fbi.gov> (дата звернення: 01.09.2018).
16. Investigation Reference Material. URL: <https://www.app.college.police.uk/app-content/investigations/linked-reference-material/> (дата звернення: 01.09.2018).
17. Fraud. A guide to its prevention, detection, and investigation. URL : <https://www.pwc.com.au/consulting/assets/risk-controls/fraud-control-jul08.pdf>. (дата звернення: 01.09.2018).

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2018